

Լ. ՄԵԼԻՔՈՆԵՐ-ՔԵԼԻ

ՄԻ ԷՋ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՖՈԼԿԼՈՐԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Հայ-վրացական փոխհարաբերությունների պատմության մեջ XVIII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի սկզբներին որոշ դեր են խաղացել, ինչպես հայտնի է, այլևայլ պատմական դեմքեր թե՛ հայերից և թե՛ վրացիներից: Դրանցից ոմանց զործունեությունը, չհաշված Սայաթ-Նովային և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանին, անմիջապես ընթացել է Հայաստանում՝ Պարսից տիրապետության օրոք: Մենք ի նկատի ունենք, մի կողմից՝ Դավիթ վարդապետ Դորդանյան-Էնաղեթցուն (հետադադում Դավիթ հակաթոռ կաթողիկոսը, 1801—1804) և մյուս կողմից՝ Ալեքսանդր Հերակլի (Էրեկլի) որդի, վրաց արքայազնին:

Դավիթ վարդապետ Էնաղեթցու էմիածնում զործելու ժամանակաշրջանին է համընկնում 1784 թ. սեպտեմբերի 22-ին վախճանված նրա մոր՝ Աննայի, տապանադիրը Հռիփսիմևի վանքի արևելյան պարսպից դուրս գտնվող զերեղմանատանը, երկու լեզվով. մեկն ընդարձակ և չափածո՝ հայերեն, և մյուսն համառոտ և արձակ՝ վրացերեն:

Տապանաքարը, որի արձանագրությունը մենք ընդօրինակել էինք ղեկս 1924 թ. և հրատարակել 1930 թ.¹ ինչպես նորերս ստուգեցինք, իր տեղում այլևս չի գտնվում²:

Ըստ մեր ընդօրինակման՝ այն կարդացվում էր այսպես.

Այս է տապան դամբարանի Աննա անուն կնոջ բարի,
Կողակցի Դավթեան Բէրոյի ևս մայր երկուց հարազատի,
Նախկնուցն՝ Դավիթ վարդապետի, նաև կրտսերագոյն՝ Բարսեղի:
Էր սա երկրաւ վրաստանցի, բնիկ տեղեաւ Էնաղէթցի,
Խնդրէ ի ձէնջ, կըբարք բարի, որք հանդիպիք, տալ ողորմի.
Որ վախճանի ի ՌԴԼԳ թուող ի սեպտեմբերի՝ ԻԲ:

Վրացերեն արձանագրությունը կարդացվում էր այսպես.

† Ես Տաղլաւի ցնացելի Զեղոս Զեղլե անանիա. Մընոռծա Զժանցո.

† Էս սափլապի Էնաղէլի Բէրոս մէլոլէ անասիա. Զէնդորա բժանէթ.

¹ Լ. Մելիքսեր-Քելի, Սայաթ-Նովա, Թրիփսի, 1930, էջ 14—15 (վրացերեն):

² Ինչպես այս փաստի ստուգման, նույնպես և Գայանեի վանքում մեր կատարած աշխատանքներին մասնակցեցին բնկ. Ս. Բարի ու զարյան ու Վ. Բրիգորյանը, վերջինս իրեն լուսանկարիչ: Ստորև կցված գույգ լուսանկարները, կատարված 1957 թ. մարտին, նրանք են:

«† Այս դամբանը էնաղեթցի Բերոյի ամուսին Աննայինն է, ողորմի հրամայե՛ք»:

Վրաց արքայազն Ալեքսանդր Հերակլի (Էրեկլեի) որդու գործունեության հետ, որի մասին հայ ընթերցողը որոշ գաղափար ունի Խ. Արուսյանի, Բաֆֆու² և Աղ. Երիցյանի³ գործերից, կարծես թե, ասնչովում է Գայանեի վանքի բակում, տաճարի հարավ-արևելյան անկյունում, գտնվող 1822 թ. երկրկիվյան չափածո տապանադիրը, որը միաժամանակ բավականին հետաքրքիր նմուշ է հայ-վրացական ֆոլկլորային ստեղծագործության:

Տապանաքարը ներկայացնում է իրենից սովորական մեծություն զինադույն եղնջաքար (օնիկս), որը XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին օգտագործվում էր թե՛ Հայաստանում և թե՛ Վրաստանում, մասնավորապես էջմիածնի և Թբիլիսիի գերեզմանատներում⁴:

Հալերեն արձանագրությունը, որը գլխատառով է փորագրված, գրաված ունի 10 տող երկսյուն դասավորությամբ (տե՛ս նկար ԱՅ 1).

1. Ի ՍԻՐ Ն Տ Ա ՊԱՆԻ	Հ ԱՆ Գ ՈՒ Յ Ե Ա Լ
2. Դ ՆԻ ՄԱՐ ՄԻ Ն ՄԱ	Հ Տ Ե ՍԻ Ա Յ Ն
3. ԹԻ ՆԱ ԹԻ ՆԻ Ո Ր	Է Ր Կ Ո Ղ Ա ԿԻ Յ
4. ՊԱՐ ՈՆ ԳՐԻ Գ ՈՐԻ	Ի Յ Ա Լ ԹԻ Բ Է Շ
5. Ե ԱՆ Ա Ձ Գ Է ԱՆ ՈՒ	ԱՆԻ ԵԻ Է Ր Ձ Ո
6. Ք ԱՆ Ձ Ա Ղ Ա Լ Օ	Բ Է Կ Ի ԵԻ ՄԱ Յ Ր
7. ՄՐԲ Ա Ս Է Ր ԳԵ Օ Ձ	Ա Լ Խ ԱՆ ՈՒ ՄԻ Ը
8. Ն Թ Ե Ր Յ Օ Ղ Յ	Ի Շ ՄԱ Ն ԱՐ Ա
9. ԱՐ Ժ ԱՆԻ Ձ Ի Լ Ի	Յ Ի Բ ՆԱ Կ Օ Ղ Յ Ե
10. Ր Կ Ն Ի Յ Կ Ա Յ ԱՆ Ի	Ի 1822 Օ Գ Ո Ս Տ Ո ՍԻ 6

Սույն արձանագրությունը չափածոյի վերածված ընթերցանությամբ տալիս է 9 տող (յուրաքանչյուրը 5+5 վանկ)⁵ և հանգով.

ա. Ի սմին տապանի : հանգուցեալ || Գ<Ր>ՆԻ
 Մարմին մա : հտեսի ալն || Թինաթինի⁵,
 Որ : էր կողակից || պարոն : Դրիգորի
 Ի Յալթիրէշ || Լան աղպէ անու | անի.

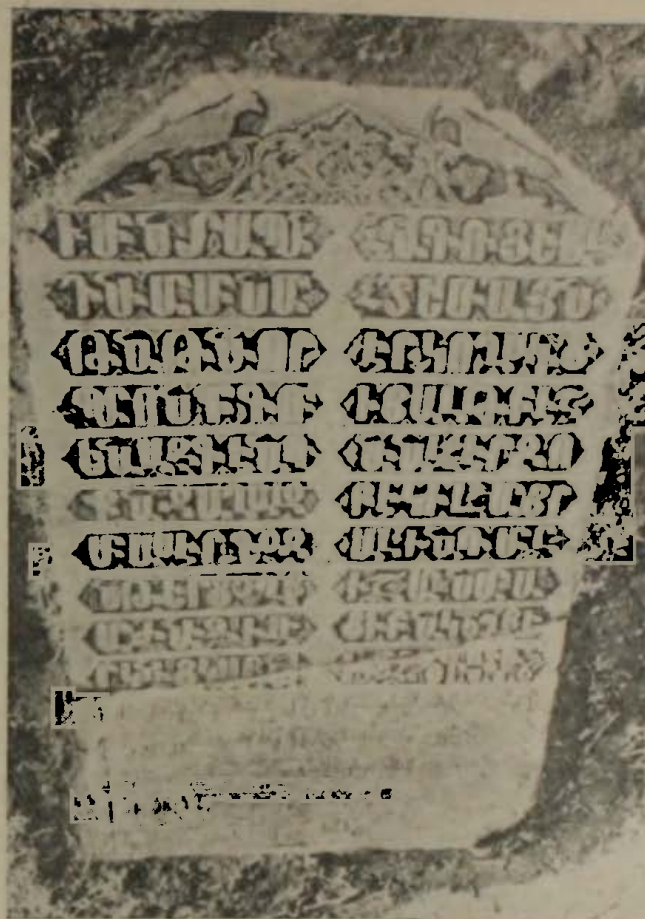
¹ Խ. Արուսյան, Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, հատոր 3-րդ, Երևան, 1948, էջ 121: Հմմտ. մեր հոգվածը՝ «Գրական նախագիտ», Թբիլիսի, 1941, № 1, էջ 34-35:

² Վրաց իշխան Արքայազն Ալեքսանդրի կեանքից Պարսկաստանում, «Մշակ», 1872, № 25: Նույնը վրացերեն՝ «Գրոէրա», 1872, № 21 VII, № 28:

³ Վրաց թագաւորական տան վերջին շառաւիղը, «Արձագանք», 1882, № 12, էջ 177-180:

⁴ М. С. Гетанов, О Кавказском мраморном ониксе, Тифлис, 1901, стр. 16-17.

⁵ Այս երկուողը մի տեսակ տրաֆարետ է, որի նմանը կարդացվում է շատ տեղերում, օրինակ, Թբիլիսիի Վանքի մայր եկեղեցու բակի 1812 թ. հոկտեմբերի 22 երկրկիվյան տապանագրում. «Ի սմին տապանի ամփոփեալ զնի մարմին Աւետիսի Քեթիւղեանց տ-հմի» և այլն:

ნკ. 12

რ. ზა ხ ღი || ჟანჟ ლგალი რქს
 ხა მარ || ს<რ>რასტრ ზხი | ალ ჯანომახი
 ლ' || ზქსრეი, | | ჯღმან არა' || არძანხი,
 ჟ ლ | გი რნაკიო ლ || რქსხე კაკანხი | .
 რ 1822 ივლითის 6:

ქრესტეს არბანაგრიოქონრ ამხსეოქი (ქიქრათაო რიქირაქი)
 მხასიონ 5 თიქანხი ღ ხ კარგაგქილ ღ აქსახი (თხ'ა ზქარ .ნ 2):

1. † ალესრული ყვავილ მოსული ხორცი მქედრისა არა თუ სული არ
 მქვანდა მმანი ხოლო ასული
2. მე ვიყავ ეგრეთ ნათელ ნახული სახელ მეწოდა მილდის თინათინ
 სოფლათ ვიციტხლე სამოცი წლამდინ
3. მიჯლოვეთ ერნო და უცხოთემნო აგრეთვე ტომნო და ნათესავნო
 მქონდა პატივი კეთილენობანი

- ր. Տաճիլ մեջքո՞ւն միլոնի տինատին,
 Տոբլա՞ն վիշտից իմո՞ւն Մոմլին. ||
 Միջլո՞ւն, Երնո՞ւն և Միջո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն և Միջո՞ւն.
- դ. Մեղնո՞ւն Մեղնո՞ւն Երնո՞ւն, ||
 Մեղնո՞ւն Մեղնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Մեղնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Մեղնո՞ւն Երնո՞ւն. ||
- դ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն || .

Նույնը հայատառ գրություններով.

- ա. Երնո՞ւն. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- բ. Մեղնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- գ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- դ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն

Հայերեն թարգմանություններով.

- ա. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- բ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- գ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն,
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն.
- դ. Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն
 Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն Երնո՞ւն

դ. Վախճանվեցի օգոստոսի 6-ին

Վերստոնեական թվականն 1822-ին:

Տապանադրի ինչպես հայկական, նույնպես և վրացական մասում հիշված ննջեցյալը՝ դա մահտեսի միզդիս Թինաթինն է, որը 1822 թ. օգոստոսի 6-ին վախճանվել է 60 տարեկան հասակում. հետեապես ծնված պիտի լինի 1762 թ.:

Ըացի դրանից, հայերեն արձանագրությունը, որը լիովին վրացերենին չի համընկնում (և ոչ էլ վրացերենը հայերենին), ի վիճակի է հաղորդել նաև տվյալներ հիշյալ Թինաթինի ազգականների-հարազատների մասին, որոնցից ոմանք պատմական զեմքեր են՝ կապված իրենց գործունեության ալլեալլ թեկերով Ալեքսանդր վրաց արքայազնի և Ա. Ս. Գրիբոեդովի հետ:

Այսպես, օրինակ, պարզվում է, որ մահտեսի կամ միզդիս Թինաթինը եղել է ամուսին Վարդոն Գրիգորի՝ Յալթիբեշյան «անվանի ազգից» և զոքանչ Աղալո բեկի:

Յալթիբեշյանը, հայաճական է, նույն Ալթիբեշյանը լրսը, որ հիշված է XIX դարի 20-ական թվականների մի վրացերեն վավերագրում իբրև Թբիլիսիի առևտրական, որը խանութ (զուքան) է ունեցել¹:

Թինաթինը ունեցել է մի զավակ, այն է զուստը՝ Գյոզալ-խանում կամ Գյոզալ-խանութուն անունով, որն ամուսնացած է եղել Աղալո-բեկի հետ:

Աղալո-բեկի անունով հայտնի են 2 անձնավորություն XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին: Դրանցից մեկը Դորդանյան-Էնաղեթցին է, որը միջնորդի դեր էր խաղում վրաց արքունիքի և ռուս զենեարանների, ինչպես նաև նույն արքունիքի և էջմիածնի, սակ է ամենայն հայոց կաթողիկոսների, հարաբերությունների մեջ, հաճախ իբրև լոկ նամակատար, երբեմն էլ իբրև վրաց արքունի գույքի ցուցակագրող: Իսկ մյուս Աղալո-բեկը, հավանական է, նույն Աղալար-խանը լինի՝ էնիկոլոփյան ազգատոհմից, որը կապված էր մի կողմից Ալեքսանդր արքայազնի հետ (որն ամուսնացած էր երևանցի Մելիք-Աղամալյան Սահակի դստեր՝ Մարիամի հետ) և մյուս կողմից Ա. Ս. Գրիբոեդովի հետ² (որն ամուսնացած էր Վալսկական մարզի առաջին պետ՝ զենեարալ Ալեքսանդր Ճավճավաձեի դստեր՝ Նինոյի հետ):

Ցարական կառավարության պաշտոնական վավերագրերում Աղալոն հիշվում է իբրև ազնվական (дворянин Агало Ениколопов), որը 1804 թ. մտադիր է եղել փախչել Պարսկաստան³, որին ընդդիմադրել է զենեարալ Գուգուլիչը. ապա նա հիշվում է իբրև Օսմանյան զորքերի հետախուզող 1806 թ.⁴:

¹ Ն. Բերձեմիշվիլի, Նյուեթեր վրաստանի անտեսական պատմության համար, III, Թբիլիսի, 1955, էջ 10—511 (վրացերեն):

² Նույն տեղում, I, Թբիլիսի, 1938, էջ 160, 289—290 (վրացերեն), նույնը, 1955, էջ 102, 275—281, 435—443, 458—463, 510—511, 539—552. Գյոզալ Աղալոն, Գիսկան հայոց պատմության, III, 139, 191, 545, IV, 748—750, VI, 486—487, VIII, 34, 97, IX, 387, XI, 377:

³ Վ. Պարսամյան, Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ռուս հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 23 և այլն, հմտ. И. К. Ениколопов, Грибоедов и Восток, Ереван, 1954, стр. 179, прим. 2.

⁴ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. II, стр. 332.

⁵ Акты К. А. К., III, 577—578.

«ի վավերագրում ևս Աղալուն կոչված է կալվածատեր, որն ունեցել է ճորտ գյուղացիներ¹։

Աղալունի հատուկ գլուխ ունի նվիրած ևս. Արուստանի ընկերակից Գալուստ Շերմազան-Վարդանյանն իր հանրածանոթ գրքի մեջ², «Աղալու-աղալ, որ և Աղալար-խան էնիկոլոփեանց» ենթավերնագրի տակ։

Ըստ այս գլխի տեսության, Աղալուն մանկությունից սովորել և տիրապետել է հայերենին, վրացերենին, արաբերենին, պարսկերենին և թաթարերենին և «չափահաս լինելուց յետոյ նշանակվում է Գէորգի վրաց թագաժառանգի դուսնը թարգման»³։ մի ժամանակ նա լինում է Ախալցխի «փառաշի մոտ թարգման հայոց, վրաց և պարսից լեզուներին»⁴, ապա նաև ուսուցիչ։ Գեորգի Նեսվիտսկիի հանձնարարությամբ 1806 թ. նա րանակցում է Ախալցխի Սևրիմ փառաշի հետ։ 1808 թ. նա փախչում է Էջմիածին և աջակցից Թավրիզ, ուր ծառայում է Պարսից թագաժառանգ Արաս-միրզայի մոտ, երբ և վերակոչվում է Աղալար-խան⁵։

Գ. Շերմազան-Վարդանյանը վկայում է, որ Աղալար-խանը վախճանեցաւ 1846 թ. յուլիսի 26-ին և թաղուեցաւ Թավրիզի բերդի մեջ եղած ս. Աստուածածնի եկեղեցու գաւթի հին պարտէզի հիւսիսային կողմում, հին առաջնորդարանի առջև»⁶։

Ինչ վերաբերում է Գյոզալ-խանումին, նա, ըստ նույն Գ. Շերմազան-Վարդանյանի, «մեծ օժանդակ եղաւ իւր ամուսնոյ վարկն ու կարգը բարձրացնելու մասին, նամանաւանդ, որ Գյոզալ-խանումը խելացի, ճարտարախօս և երևելի տանտիկին էր, վասն որոյ և Արաս-միրզան հրամայեց նրան արձակ-համարձակ կ'ընտրու առնել իւր կանանոցը, ուր և տիկինները կ'ընդունէին շատ պատվով և յարգանքով. վասն զի ոչ միայն լաւ ձեռագործներ կաներ, այլև շատ լաւ քաղցրավենիք պատրաստել գիտէր, զորս կսովորեցնէր տիկիններին»⁷։

Այս Գյոզալ-խանումը, ըստ նույն պատմիչի, «խուլերայից վախճանեցաւ» 1846 թ. հոկտեմբերի 26-ին»⁸։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչու է տապանագրի թիւնաթիւնը «մահտեսի» (հայերենում) և «միդգիս» (վրացերենում) կոչված, դա, հավանական է, կապված լինի այն հանգամանքի հետ, որ նա, իբրև ամուսին մեծատուն վաճառական Գրիգոր Ալթիբեշյանի (որին վիճակվում էր առևտրական գործերով լինել այլևայլ երկրներում) գոնև մի անգամ եղած լինելու ուխտի նրուստակ, որի այցելուներն էին սովորաբար կոչվում «մահտեսի» = միդգիս (այսինքն Քրիստոսի գերեզմանն այցելողներ)։

¹ Центральный государственный исторический архив Грузии. Путеводитель, под редакцией А. Новидзе, Тбилиси, 1947, стр. 33.

² Նիւթեր ազգային պատմութեան համար, Երեւելի Հայկազունք ի Պարսկաստան. աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանյանի, Ռոստով (Դոնի վերայ), 1890, էջ 311-323։

³ Նույն տեղում, էջ 311։

⁴ Նույն տեղում, էջ 312։

⁵ Նույն տեղում, էջ 313։

⁶ Նույն տեղում, էջ 323։

⁷ Նույն տեղում, էջ 315։

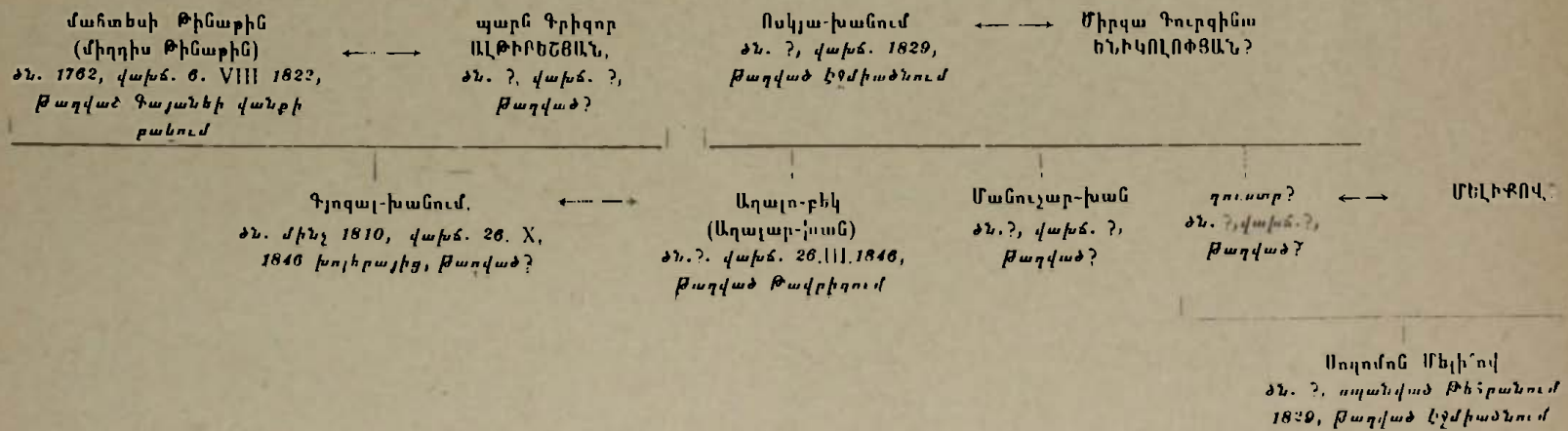
⁸ Նույն տեղում, էջ 323։

Անորոշ է միայն, թե ինչո՞ւ է այս Թինաթինը թաղվել Գալանեի վանքի բակում 1822 թ. օգոստոսի 6-ից հետո, ինչպես և անորոշ են 1829 թ. սպանված Աղալույի քրոջ որդու՝ Սողոմոնի և նույն Աղալույի մոր՝ Ոսկյա-խանումի դամբանների տեղերը էջմիածնում:

Սակայն, անհախ այս բոլորից, «սահտեսի Թինաթինի» տապանազրի մշակումը երկու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն, այն էլ չափաժոռ ձևով, ինքնին վկայում է գրական որոշ ճաշակ ունեցող արվեստագետների մասնակցության մասին այդ գործում ինչպես Հայաստանից, նույնպես և Վրաստանից:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԾՆՆՂԱԲԱԿԱԿՈՒԽԱԿ

պայմանական նշաններ.

← → ամուսնացած

| սերունդ